

Ростислав Радишевський

***УКРАЇНСЬКА ПОЛОНІСТИКА:
ПРОБЛЕМИ, ШКОЛИ, СИЛЬВЕТКИ***

Київ – 2010

КИЇВСЬКИЙ національний університет імені Тараса Шевченка, Інститут філології
Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України
Міжнародна школа україністики НАН України
Бердянський державний педагогічний університет
НДІ слов'янознавства і компаративістики

ББК 83.3(4Укр)
К14

Радишевський Р. Українська полоністика: проблеми, школи, силуетки. Київські полоністичні студії. – Т. XVII. – 620 с.

Книжка репрезентує найважливіші досягнення материкової української полоністики ХХ ст. – початку ХХІ ст. Розкрито історію становлення шкіл та осередків, окреслено силуетки авторитетних дослідників, розглянуто їхні наукові здобутки, описано суголосні мистецтво-, літературо-, мово- та перекладознавчі проблеми, подано бібліографію вибраних полоністичних праць науковців і письменників.

Відповідальний редактор і упорядник

Р. П. Радишевський, проф. член-кор. НАН України

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

О. Г. Астаф'єв, проф. д-р. філол. наук
Ю. Л. Булаховська, проф. д-р філол. наук
Л. В. Грицик, проф. д-р філол. наук
М. Г. Жулинський, проф. акад. НАН України
М. І. Зимомря, проф. д-р філол. наук
Ю. І. Ковалів, проф. д-р філол. наук
Р. П. Радишевський, проф. член-кор. НАН України
Г. Ф. Семенюк, проф. д-р філол. наук.

Адреса редколегії: 01033, Київ-033, бульвар Т. Шевченка, 14, тел. (38044) 239-34-31

Рекомендовано до друку на засіданні Вченої ради Інституту філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка – протокол № 11 від 19.05.2010 р.

Зареєстровано Постановою президії ВАК України – протокол № 1-05/3 від 08.07.2009

Рецензенти:

Г. Ф. Семенюк проф. д-р філол. наук
С. М. Яковенко, доц. к. філол. н.

Видання здійснене за підтримки Посольства Республіки Польща в Україні

ISBN 978-966-439-323-9

ЗМІСТ

Переднє слово	6
Українська полоністика з перспективи ХХІ століття	12

СИЛЬВЕТКИ

Євген Рихлік – дослідник польського романтизму	152
Євген Рихлік Сава Чалий і Сава Цалинський у польській літературі	156
Українсько-польська правобережна література у студіях Володимира Гнатюка	184
Володимир Гнатюк Ярмаркове українофільство в житті та літературі (балагульщина)	191
Полоністичні огляди і портрети Леоніда Венгерова	203
Leonid Wiengierow O pobycie Władysława Mickiewicza na Ukrainie (Według niewydanych materiałów archiwalnych)	207
Українсько-польські літературні взаємини в працях Теоктиста Пачовського	211
Teoktyst Paczowski Władysław Syrokomla j ako tłumacz Szewczenki	217
Творчість Болеслава Пруса і Марії Домбровської в оцінці Петра Вербицького	229
Петро Вербицький Марія Домбровська	233
Полоністика у славістичних зацікавленнях Григорія Вєрвеса	243
Григорій Вєрвес Проблематика польських повістей Івана Франка	253
Педагогічно-наукова полоністична діяльність Станіслави Левінської	260
Станіслава Левінська Зигмунт Красінський	266
Тарас Шевченко і польські романтики очима Валентини Крементуло	271
Валентина Крементуло Тема батьківщини та її художнє втілення в поемі Адама Міцкевича «Конрад Валленрод»	275
Полоністичні сюжети та образи у реінтерпретації Анатолія Волкова	283
Anatolij Wołków «Bajka o carze Sałtanie» A. Puszkina i baśń «O królewiczu z księżycem na czole, z gwiazdami po głowie» A. J. Glińskiego	288

Польська проза і драматургія у дослідженнях Валерії Ведіної	296
Валерія Ведіна Про польську «сільську прозу»	302
Іван Лозинський – інтерпретатор польської літератури: від фрашок – до поезії Юліана Тувіма	308
Іван Лозинський Ліро-епічна поема Юліана Тувіма «Kwiaty polskie»	313
Юлія Булаховська - полоніст і компаративіст	325
Юлія Булаховська Польська сатирична проза доби міжвоєнного двадцятиліття	332
Роман Кирчів: український фольклор у польській літературі	336
Роман Кирчів Українська тема у польській драматургії першої половини XIX століття	342
Книгознавча полоністика Ярослава Ісаєвича	348
Ярослав Ісаєвич З доробку поетів Києво-Могилянської колегії	352
Полоністичні студії Ростислава Пилипчука	357
Ростислав Пилипчук До питання про початок українського вертепу, або Ще раз в обороні Еразма Ізопольського	363
Мистецтвознавець-полоніст Олександр Федорук	376
Олександр Федорук Польські художники в Києві (друга половина XIX - початок XX століття)	381
Валерій Шевчук у вертрограді українсько-польської барокової поезії	392
Валерій Шевчук Себастьян Кленович і його поетична картина універсального бачення людини та близького йому світу	397
<i>Ю. Булаховська, Л. Грицик</i> Ростислав Радишевський – дослідник українсько-польських взаємин від давнини до сучасності	434
Rostysław Radyszewskyj Twórczość Adama Mickiewicza w intertekstualnej recepcji Maksyma Rylskiego	443
Полоністичні обрії енциклопедиста Юрія Коваліва	451
Юрій Ковалів Статті з «Літературознавчої енциклопедії»	455
Полоністичні студії історика Юрія Мицика	459
о. Юрій Мицик Турецький похід на Кам'янець-Подільський 1672 року в описі польської Віршованої хроніки	463
Фольклористична полоністика Лариси Вахніної	473
Лариса Вахніна Поляки в архівних джерелах Етнографічної комісії ВУАН	477
Полоністичні акценти Олександра Астаф'єва	481
Aleksandr Astafjew Ukraińsko-polskie związki literackie	485
СТујui BoјioftHMMpa Mopeмia пpo yKpaїHCbKHit i nonbcbKMń MOflepm3M	489

Володимир Моренець Модернізм – позитивізм – народництво	492
Полоністика і лінгвославістика Тетяни Черниш	498
Tatiana Czernysz Polsko-ukraińskie „pułapki” językowe: korzyści i trudności nauczania języka polskiego w kontekście bliskości lingwogenetycznej i typologicznej	503
Українсько-польські діалоги габілітованої полоністки Оксани Веретюк	507
Оксана Веретюк Три моделі постмодернізму: Анжела Картер, Мануеля Гретковська, Юрій Андрухович	512
«Доля» польських і українських романтиків у монографіях Євгена Нахліка	517
Євген Нахлік Ідеї українсько-польської солідарності у творчості двомовних українсько-польських літераторів XIX ст.	524
Володимир Єршов – про українсько-польську мемуаристику романтизму	535
Володимир Єршов Київський урбаністичний простір у польськомовній літературі Правобережжя доби романтизму	540
Польська й українська неоромантична драма в рецепції Мирослави Медицької	544
Мирослава Медицька Національна минувшина в художньому осмисленні Івана Франка та Станіслава Виспянського	549

ПИСЬМЕННИЦЬКА КРИТИКА

Богдан Лепкий - амбасадор української культури в Польщі	560
Максим Рильський - патріарх української полоністики	566
Євген Маланюк у колі польських однодумців	571
Юрій Липа: Україна у польській прозі	577
Польська література - предмет рефлексій Миколи Бажана	584
Полоністичні і перекладознавчі аргументи Григорія Кочура	589
Юрій Косач як автор «Польсько-українського бюлетеня»	595
Польські пріоритети Івана Глинського	603
Українськість польських письменників від Дмитра Павличка	608
Польська поезія в уподобаннях Станіслава Шевченка	615

Володимир ЄРШОВ

КИЇВСЬКИЙ УРБАНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР У ПОЛЬСЬКОМОВНІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ ДОБИ РОМАНТИЗМУ

Київ, як урбаністичний образ правобережного простору, у літературі українсько-польського пограниччя, як і в польській літературі загалом, займає знакове місце. Про Київ у польськомовній літературі Правобережжя доби романтизму неодноразово згадували й розповідали А. Анджейовський (A. Andrzejewski «Ramoty Starego detiuka o Wołyniu»), М. Дубецький (M. Dubiecki «Młódzież polska na uniwersytecie kijowskim przed r. 1863»), Ю. Дунін-Карвицький (J. Dunin-Karwicki J. «Z moich wspomnień»), Т. Бобровський (T. Bobrowski «Pamiętnik mojego życia»), А. Гроза (A. Groza «Mozaika kontraktowa. Pamiętnik z roku 1851»), Т. Добшевич (T. Dobaszewicz «Wspomnienia z czasów, które przeżyłem»), Ф. Духінський («Drugі moj 25-letni jubileusz, niektóre szczegóły z pierwszego roku 1860, moje żywioły krytyczne jako drogi mego tryumfu; z mego życia w Kijowie i z dzieciństwa; pierwsze lata tułaczce przez kijowianina Duchńskiego»), Т. Т. Єж (З. Мілковський.) (T. T. Jez «Od kolebki przez życie. Wspomnienia»), Є. Івановський (Є. Хеленіуша) (Helenijusz Eu. /E. Iwanowski/ «Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione»), В. Ласоцький (W. Lasocki «Wspomnienia z mojego życia: W kraju»), А. Марцінковський (А. Новосельський) («Stepy, morze i góry. Szkice i wspomnienia z podróży przez Antoniego Nowosielskiego»), Г. Олізар (G. Olizar «Pamiętniki. 1798 – 1865»), Ф. Равіта-Гавронський (Р. Оришовський) (Fr. Rawita-Gawroński «Walka o wolność w roku 1863», «Czasy szkolne w Kijowie»), А. Ю. Ролле (Dr. Antoni J. «Kilka obrazków akademickiego życia»), Вл. Рудніцький (Wł. Rudnicki «Kartka z dziejów uniwersytetu Kijowskiego», «Z dziejów Kijowskiego uniwersytetu (1855 - 1860): Wyjątki z pamiętników»), Ст. Холоневський (St. ks. Chołoniewski «Opis podróży kijowskiej

odbytej w 1840 roku»), М. Чайковський (Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego») та багато інших. Тому важко погодитись із твердженням Г. Рарот про те, що «образи Києва у польській літературі зустрічаються рідко» [1, с. 152]. Крім цього, місто було також достатньо широко відрефлектовано російськомовною літературою, серед якої назвемо мемуаристичні твори К. І. Арсенєва (К. И. Арсеньев «Путевые заметки о Западной и Юго-Западной России»), В. І. Асоченського (В. И. Асоченский «Дневник»), Д. М. Бантиш-Каменського (Д. Н. Бантыш-Каменский «Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию»), А. Е Глаголєва (А. Глаголев «Записки русского путешественника с 1823 по 1827 год»), М. І. Мамаєва (Н. И. Мамаев «Записки»), І. Самчевського (И. Самчевский «Воспоминания 1800 - 1886»), І. М. Сбітньова (И. М. Сбитнев «Записки»), П. Д. Селецького (П. Д. Селецкий «Записки. 1821 - 1846 гг.»), А. А. Солтановського («Отрывки из записок Автонома Акимовича Солтановского»), М. Е. Чернишевського (Н. Е Чернышевский «Статистическое описание Киевской губернии, изданное И. Фундуклеем»). Багато уваги місту присвячено в «Листі про Київ» О. де Бальзака (H. de Balzac «Lette sur Kiew»).

Особлива увага польськомовних письменників до урбаністичного простору Києва не була випадковою. Київ збуджував цікавість мемуариста українсько-польського пограниччя з кількох причин. По-перше, як екзотичний простір інших звичаїв, мови, культури, кардинально відмінних від усього правобережного. Річ у тім, що центр генерал-губернаторства Південно-Західного краю для мешканця Волині, Київщини та Поділля, завжди вважався російським містом. «Київ – російське місто» [2, с. 313], – однозначно стверджував А. Анджейовський. Другою причиною підвищеної уваги до міста були переведені сюди в 1797 р. дубенські (Дубно – повітовий центр Волинської губ.) хрещенські ярмарки [3, с. 251-267], які в Києві стали називатись січневими контрактними і проходили вже на київському Подолі. Зимовий київський ярмарок, як і літній бердичівський, були головною подією економічного, політичного та культурного життя краю.

На ярмарок з'їжджалась польськомовна шляхта з усього Правобережжя, а також дворянство Лівого берега Дніпра, сюди тягнулись екіпажі з глибинок Росії, Царства Польського, Австро-Угорщини та Німеччини, серед торгівців можна було побачити купців із Криму та близького й далекого Сходу. Тобто, київський контрактний ярмарок був обов'язковим раутом суспільного життя краю першої половини XIX ст., яскравим і людним, де життя довгими зимовими вечорами било ключем. Якщо в Бердичеві можна було купити томик віршів А. Міцкевича [4, 174], то на київському контрактному ярмарку – книжки О. С. Пушкіна та В. А. Жуковського [5, 121]. «У контрактній залі можна було випадково зустрітися з видатними творами малярства й скульптури, побачити виняткові раритети в антиквара Шафнагеля, склади книгарень Глюксберга та Завадського пропонували новинки, тут неодноразово з концертами виступали видатні артисти, такі, як наприклад, Ліпінський, Драйшок, Ліст, Аполлінарій та Антоній Контські. На контрактний ярмарок з'їжджалися й письменники, представники ледь не всього духовного життя трьох губерній» [6, V], – мемуаристичні враження Адама Плуґа.

Однією з особливостей поетики урбаністичного простору є наявність у ньому певного реперу, від якого рахуються відстані та вказуються напрями, який є еталоном порівняння в антиноміях типу «своє – чуже». Крім того, в ньому завжди присутня змістовність духовного центру, як серцевини урбаністичного всесвіту. Це бере свої традиції ще за архаїчних часів, коли зміст життя перших поселень групувався навколо певного житла або храму, що створювало символічну доцентрову силу організації простору, який ототожнювався з центром світу й, у свою чергу, організовував міфологічний простір. Тут можна провести певні паралелі з рустикальним простором. Однак рустикальний передбачав сакралізацію, а урбаністичний вимагав міфів. Такими центрами Києва, овіяними стародавніми легендами, з погляду польськомовного мемуариста, були православні святині, які викликали завжди шанобливе ставлення правобережця. Річ у

тім, що Київ не асоціювався у правобережця з типовим європейським містом, у ньому завжди відчувалось велике нашарування орієнтальних рис, недарма його називали руським Римом, як уточнював Г. Жевуський [7, 96]. Київ був уособленням спорідненості релігійних коренів і зацікавлення оригінальною культурою орієнтального простору. «Старий Київ – це всеслов'янська столиця слов'янського духу» [8, 80], – з пафосом виголошував М. Чайковський. Майже симетричне уявлення про Київ бачимо і в «Мемуарах Варфоломія Міхаловського»: «Київ – коліска слов'янського християнства. Справа в тому, що святий Володимир усіх слов'янських монархів випередив у прийнятті святого хреста» [7, 95]. Таке бачення сприяло тому, що православні святині обов'язково потрапляли в мемуаристичні тексти майже всіх польськомовних письменників, які хоч раз відвідали Київ.

Основним репером урбаністичного простору адміністративного центру генерал-губернаторства постає Київсько-Печерська лавра. А. Гроза її описові присвячує окремий сюжет, побудований за рідкісним тогочасним баченням міського простору, особливістю якого була рефлексія міста не тільки в горизонтальній площині, а й у вертикальній. Естетична новація А. Грози була не типовою для свого часу. Згодом така візія стала однією з особливостей організації волинського просторового гіпертексту [9, с. 21]. Її особливість полягала в тому, що мемуарист створював урбаністичний простір не тільки за схемою «зліва – справа», «вперед – назад», а й за маршрутом «знизу – доверху». Однак письменник і тут іде далі й розширює вертикаль «із глибини – до неба»: від печер, де молились Іларіон та Антоній до семи куполів Лаври, що палає від сонця й золота [625, с. 150-151]. Печерську лавру охоче відвідав Б. Міхаловський і був зачарований давніми григоріанськими співами, ввічливістю православного монаха, який вів його в печери, де покоїлись мощі Бориса й Гліба, св. Володимира, св. Варвари, яких автор з піднесеним серцем вшанував [978, с. 97]. Враження мемуаристів, розміщені в тексті, є яскравими, піднесеними і набувають сакральної непоруш-

ності. Неквапливий стиль нарації поглиблює образність клерикальних об'єктів, підвищує довіру до тексту, загострює враження.

Польська література культурного пограниччя демонструє приклади різних можливих варіантів організації урбаністичного простору. Слідом за вертикальною візією мемуаристика ілюструє організацію події за горизонтальною схемою, що полягає у відображенні змістовності зон навколо центрального реперу. Так, Києво-Печерська лавра виконувала місію не тільки православної святині, але й місця проведення урочистих подій. Тут польськомовна громада Правобережжя, яка розташовувалась на вулицях, прилеглих до Лаври, вітала царя Миколу I, коли той приїздив до Києва у 1840 р. Полякам, які зібрались ще з ранку, не вистачало місця, щоб розмістити всіх бажаючих побачити царя. Піднесення й святковий настрій, що панував серед усіх мешканців, примножувались поєднанням лаврського простору та імператорської особи, як одного нерозривного цілого, що відобразилось у докладних спогадах «Опис київської подорожі, яка відбулася в 1840 році» ксьондза Ст. Холоневського [504, 74-75].

Крім Лаври, київський простір обов'язково включав інші православні святині. В імітаційних мемуарах А. Грози «Владислав. Виписки з не дуже давніх мемуарів» головні діючі особи починають знайомство з Києвом з відвідування Андріївської церкви, Золотих воріт та університету [627, 99, 137-140, 169-170]. Цим же маршрутом через три роки пройшов той самий наратор «Контрактової мозаїки», коли тільки-но вїхав до Києва, А. Гроза почав свою розповідь про відвідини Києва з описів Десятинної церкви та святого Андрія, яку назвав «найгарнішою святиною Києва» [625, 25]. «Що являє собою Київ, про це можна дізнатись у святкові дні, а краще влітку, – продовжує спогади А. Гроза, – коли його наповнює сила набожних палітримів з усіх куточків Росії» [5, 149]. Автор зачарований часом, коли починають дзвонити на Печерську, відгукується Поділ, підключаються дзвони Софійського собору. Так, крім описів урбаністичних об'єктів Києва місто набуває звукової архітекτονіки.

Майже аналогічні описи Києва бачимо в російськомовних мемуарах А. Г. Глаголев-

ва, який, зокрема, писав: «Священне місто стояло ніби в повітрі або на небі» [10, 79]. Увагу східного мандрівника також привертають Києво-Печерський монастир, фортеця, що була закладена ще Петром I, Пустельно-Миколаївський монастир, Аскольдова могила, Хрещатик, Софіївський собор, Золотоверхий Михайлівський монастир, Десятинна церква, тобто, в основному його артефакти руської стародавньої культури, які російськомовний автор, як і польськомовний, вважав колискою слов'янських народів. «Мені завжди було цікаво спостерігати торжество православної віри на тому місці, де вона народилась, затвердилась і прославилась» [10, 100], – підсумовував А. Г. Глаголев.

Про особливість Києва серед усього правобережного урбаністичного простору писав Р. Оришовський, який, зокрема, уточнював, що навіть у середині XIX ст. місто різко відрізнялось від європейських міст: «Назва Київ у минулі часи справляла в українському суспільстві більше враження, ніж сьогодні на нас Париж» [11, 2]. Цікаво, що мемуарист створив своє бачення урбаністичного простору українсько-польського пограниччя, запропонував свою ієрархію міст Правобережжя. На думку Р. Оришовського, після Києва «на всій Україні існував лише Бердичів» [11, 2]. Цю ж думку майже слово в слово кількома роками раніше висловив М. Чайковський у своїх «Мемуарах», додавши при цьому, що вони «не отримали чужоземного забарвлення, не влаштовані за прикладом і рівнем міст Заходу, в них одних зберігся ще дух слов'янщини, шляхетства, козацтва» [8, 80].

Однак рефлексії Києва не завжди були лагідними та умиротвореними. Цей простір міг виступати і як дискомфортний, апатичний чи відчужений. У «Мемуарах» М. Чайковського в розділі, присвяченому листопадовим подіям, містяться рефлексії іншого Києва, що зафіксували стан тогочасних суспільних стереотипів: «Варшава – танцювала, Краків – молився, Львів – кохав, Вільно – полював, зате старий Київ грав у карти» [8, 54]. У цьому контексті Київський урбаністичний простір мав два рівні мемуаристичних рецепцій, що репрезентує неоднозначно організовану структуру. З одного боку, йому були притаманні особливості простору православного, що уособлював екзотичність,

а з іншого, – локус приємного дозвілля. Місто мало свій регламент, що складався століттями. До нього входило обов'язкове відвідування певних сакральних просторів, ярмарку та знайомих, що приїхали чи мешкали в Києві. Урбаністичний простір мав сформований маршрут переміщення містом: від одного монастиря до іншого, однієї церкви до наступної. Це було пересування одним просторовим рівнем, що мав сакральні репер історичного міста. Другий рівень характеризують повсякденні турботи правобережного мешканця, серед яких суєта, метушливість, світські раути та візити, спілкування з давно не баченими приятелями. Якщо перший рівень уособлює вічність, то другий – буденність. Особливість їх текстуального розміщення полягала в тому, що зв'язки між ними не виявляли контраверсійності чи антагонізму. Сукупно вони уособлювали повсякденне життя, в якому сакральне і профанне органічно існували разом, як неподільний урбаністичний простір вічного міста.

Бібліографія:

1. Рарот Г. Туға за Києвом. Образ Києва польський літературі / Г. Рарот // Образ міста в контексті історії, філософії, культури. Києвознавчі читання. – К.: Парапан, 2005. – 199 с. – С. 149-157.
2. Andrzejowski A. Ramoty Starego detiuka o Wołyniu / A. Andrzejowski. – Т. 3. – Wilno : Nakładem i drukiem A. H. Kirkora, 1861. – 338 s.
3. Helenijusz Eu. (Iwanowski E.). Pamiętki polskie z różnych czasów / Eu. Helenijusz (E. Iwanowski). – Т. 2. – Kraków: Nakładem autora, 1882. – 699 s.
4. Ковальський Ф. Бердичівський ярмарок / Ф. Ковальський ; переклад з польськ. П. Білоуса // Волинь-Житомир. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. – № 13. – Житомир, 2005. – С. 162-176.
5. Groza A. Mozaika kontraktowa. Pamiętnik z roku 1851 / A. Groza. – ilno : Nakładem i drukiem J. Zawadzkiego, 1857. – 256 s.
6. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. – Warszawa : Drukiem J. Ungera, 1880. – CIV, 527, XVIII s.
7. Rzewuski H. Pamiętniki Bartołomieja Michałowskiego / H. Rzewuski. – Т. 2. – Petersburg-Mohilew : Zakładem B. M. Wolffa, 1857. – 186 s.
8. Pamiętniki Sadyka Paszy Michała Czajkowskiego / M. Czajkowski; tłumaczył na polskie A. P. – Lwów : Nakładem księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1898. – 286 s.
9. Оляндер Л. Волинський текст в українській та польській літературах ХІХ – ХХ ст. / Л. Оляндер. – Луцьк, 2008. – 235 с.
10. Глаголев А. Записки русского путешественника с 1823 по 1827 год. – Часть 1. Россия. Австрия / А. Глаголев. – СПб. : В типографии Император-ской Российской академии, 1837. – 286 с.
11. [Rawita-Gawroński Fr.]. Oryszowski R. Czasy szkolne w Kijowie / Fr. Rawita-Gawroński. 1854 / 5 –1862 / 3. – Lwów: H. Altenberg, 1901. – 92 s.